

DTCF Yıllarından Chicago Yıllarına,
Halil İnalıcık'ın Köylü Toplumu ve Ekonomisine
Bakışındaki Değişim

Halil Berktaş*

Çok teşekkür ederim Sayın Başkan. Halil İnalıcık'ın dönemlerine Özer Hoca değindi, Bülent Hoca değindi. En son Türkiye'ye döndükten sonra Bilkent'te geçirdiği dönemi bir yana bırakırsak, o zamana kadar olan hayatı ve kariyerine dair ben her zaman şöyle düşünmüştüm ve düşünmeye devam ediyorum: Birincisi, 1936'da Dil ve Tarih-Coğrafya fakültesinin ilk mezunları arasında yer almasından itibaren 70'lerin başında Chicago'ya gitmesine kadar olan dönem ve ikincisi 1970'lerin başlarından 90'ların başlarına kadar Chicago Üniversitesi'nde yaşadığı dönem. Bana şöyle -belki biraz abartı, belki biraz zorlama gibi göreceksiniz ama- imparatorluğun yazı ve imparatorluğun sonbaharı, tarihçinin yazı ve tarihçinin sonbaharı arasında sanki garip bir paralelliği içerir gibi gelir. Dil Tarih yıllarında ilgisi esas olarak imparatorluğun yükselişi ile ilkbaharı ve yazı üzerinedir.

Bu dönemin en önemli eseri hiç kuşkusuz Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar'dır. Tarihçi de aynı zamanda kendi ilkbaharı ve yazını yaşamaktadır. Chicago'ya gider, Chicago'da yazdığı makalelerin hangi dönemlerle ilgili ve ne gibi problematiklerle ilgili olduğunun dikkatli bir dökümünü çıkarırsak şunu görürüz: tarihçinin dikkati 15.-16. yüzyıllardan deyim yerindeyse çok yoğun olarak 17.-18. yüzyıllara kaymıştır. Yani klasik ders kitaplarımızda duraklama ve gerileme dönemleri diye geçen dönemlere kaymıştır.

Birinci dönemini 1973'te yayımlanan The Ottoman Empire The Classical Age noktalar, adeta bütün birinci döneminin bir muhassalası gibidir. İkinci dönemini de 1994'te Donald Quataert ile birlikte editörlüğünü yaptıkları, içinde Halil İnalıcık'ın kendisinin 400 sayfalık bir (classical age) klasik çağ sentezi olan cilt adeta noktalar. Bir dönem ve bir

*Prof. Dr., İbn Haldun Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, halil.berktay@ihu.edu.tr

özet, ikinci bir dönem ve ikinci bir özet. Birinci olarak bunu kaydetmek istiyorum. Bu anlatmaya çalışacağım çok kısaca belirteceğim fikirle önemli bir ilişkisi var. İkinci mesele de şu, Halil İnalçık'ın çok çeşitli katkıları içinde, burada benden önceki konuşmacılar değindi, bulgu olarak, buluş olarak, kavramlaştırma olarak, hangi birine değinebiliriz? Yani 1954'de Studia Islamica'daki Osmanlı'daki Fetih Yöntemleri-Ottoman Methods of Conquest; Şevket Pamuk değindi birçoğuna, 69'da Osmanlı İmparatorluğu'nda sermaye birikimi, 1959 Raiyyet Rüşümü, Osmanlı İmparatorluğu'nda ateşli silahların yayılmasına ve sosyal yapı üzerindeki etkilerine dair makaleleri, The Diffusion of Firearms in the Ottoman Empire. İstanbul büyük tutkusu zaten, İstanbul üzerine çalışmaları, İstanbul üzerine maddeleri, İstanbul'u böyle mahalle mahalle rekonstrüksiyon etme çabası, İstanbul'un ekonomisi üzerine yazdıkları; Hıristiyan Sipahiler, son yıllarında 1302 Bafeus Muharebesi'nin Osmanlı'nın devletleşmesi ve devlete geçiş sürecindeki etkisi, tayin edici rolü üzerinde durması veya 1994'teki uzun denemesinde İran Seferleri'nin ekonomi üzerindeki etkileri üzerine geçerken yazdıkları, adeta İran sınırında savaşmanın Orta Avrupa'da ve Balkanlar'da savaşmaya benzemediğinden ve ekonomik bakımdan çok daha geri bölgeler olduğundan Osmanlı ordusunun İstanbul - Konya ve ötesi yolunda çevredeki köylere ne kadar ağır vergiler empoze etmek zorunda kaldığı ve bu yüzden terk edilen köyler olayı, Osmanlı Konya yolunun iki tarafında terk edilen köyler olayı. Osmanlı Saltanatı, Osmanlı Saltanat veraseti, örfi sultani hukuk, çiftliklerin yükseliş vesaire.

Ama bana öyle geliyor ki, en azından kendisiyle yoğun ilişkimiz ve tanışıklığımız olan bir 20 yıl boyunca konuşmalarımızdan edindiğim bir izlenim; bütün bunların yanı sıra ve bütün bunların hepsinin ötesinde kıymetinin bilinmesini istediği, bu katkıyı yapmış olmakla hatırlanmak istediği, çok önemli bir mesele vardı: Şevket Pamuk'un değindiği çift hane sistemi.

Bence de çok önemli bir mesele. Çünkü köylünün, Osmanlı köylüsünün, Osmanlı tarihinde köylü olarak var olmasının kapısını aralayan muazzam bir potansiyele pencere açan bir kavramlaştırmadır. Şunu demek istiyorum; çiftçiler, toprağı işleyenler, köylüler insanlık tarihinde Neolitik çağdan beri mevcut. Günümüzden 10-12 bin yıl öncesinden beri mevcut. İnsanlar tarım yapmayı öğreniyorlar. Bazı hayvanları ve bazı bitkileri evcilleştiriyorlar. Ve toprağı tutunuyorlar ve toprağı kök salıyorlar. Yeryüzüyle başka türlü bir ilişki kuruyorlar. Bu andan itibaren tarihte köylü ekonomileri ve toplumları var olacak. Bu bir evrensellik, köylüler orada hep var. Aklıma Hollywood'un 7 samuray filminin öncesinde yer alan, Japonya'da Kurosava'nın çektiği 7 samuray filmi geliyor. O filmin son sahnesinde, teker teker savaşırken ölen

samuraylardan biri diğerine “Biz gideceğiz ama bu köylüler burada hep var olacak” der.

O köylüler orada hakikaten de hep var. Devletler geliyor geçiyor üzerlerinden ve her gelen geçen devlet, her imparatorluk köylüye kendi esvabını giydiriyor. Kendi hukuki sisteminin, kendi mali ve vergi sisteminin giysisini giydiriyor, kalıplarını giydiriyor üzerine. Onu bir süje olarak, tebaa olarak, vergi ödeyen tebaa olarak tanımlıyor. O devlet ve imparatorluk gidiyor, başkası geliyor, yeniden tanımlıyor. Ve bu belki üst üste giydirilen esvaplar, bu hukuki mali kategorizasyonlar bizim köylüyü köylü olarak görmemizi, doğrudan doğruya primordial ekonomik ve sosyal var oluşu içinde görmemizi zorlaştırıyor.

Bu açıdan bence çift hane sistemi demin de söylediğim gibi kavramlaştırma olarak ve İnalçık'ın kariyerinde geldiği yer itibarıyla çok önemli bir dönüm noktası oluşturuyor kanısındayım. Ne demek istediğimi Avrupa historiografisindeki gelişmeler ile kendi Osmanlı tarihçiliğimizdeki gelişmeleri keşiştiren birkaç örnekle somutlamak istiyorum. Tarihçiliğin bir temel metodu var ve zaman içinde değişen estetikleri var, zaman içinde değişen politikası var.

Metot; tarihçiliğin metodunu hepimiz biliyoruz, bu panelde de arkadaşlar söylediler, belgelerden hareket edeceksiniz, birincil kaynaklardan hareket edeceksiniz, dışsal eleştiri, dışsal kritik ve içsel kritik ne demektir bileceksiniz, satır aralarını okumayı öğreneceksiniz, başka bilgilerle desteklemeyi ve koordine etmeyi öğreneceksiniz vesaire. Birkaç metot yok, bir tane metot var. Bir bakıma Herodotos'tan, Thukydides'ten beri var. Yazılı kaynak okumuyorlardı ama dolaşım mülakat yapıyorlardı; arşivlerin ve kütüphanelerin olmadığı bir çağda onların da kaygısı aslında olayın orijinaline olabildiği kadar yaklaşmaktı, böyle bir dertleri vardı. 19. yüzyıl başında tarihçilik mesleği tekrar tanımlandı.

Berlin Üniversitesi'nde Leopold von Ranke tarafından çok büyük ölçüde ve akademik bir sistematizasyonla kurumlaştırılmaya kavuşturuldu. Herodotos'tan ve Thukydides'ten beri gelen alışkanlıklar sistematize edildi ve akademize edildi ama aslında metot aynı metot. Yani ilk çağ tarihçilerini de çok küçümsemeyelim. Fakat öte yandan zaman içinde tarihçilerin sorduğu sorular değişiyor. Ben buna tarihçiliğin estetiğinin değişmesi anlamını veriyorum. Bir dönem siyasal tarih ön planda oluyor, 19. yüzyılda tipik olarak siyasal tarih, diplomatik tarih, hukuki tarih, anayasal tarih ön planda oluyor. Daha sonra ekonomik tarih diye bir şey gelişmeye başlıyor. Yani tarih ile ekonominin hibridizasyonu diyelim. Daha sonra tarih ile sosyolojinin hibridizasyonundan sosyal tarih gelişmeye başlıyor. Tarih ile

antropolojinin hibridizasyonundan kültürel tarih gelişmeye başlıyor vesaire, biliyoruz bunları, metot değişmiyor, sorulan sorular değişiyor. Tarihçinin nazarı, geyzi, ufku genişliyor ve eskiden sormadığı türden sorular sormayı öğreniyor.

Bu değişimlerin, bu sözünü ettiğim köylülük ve köylülüğe bakış sorunu açısından da, köylülüğe ve aynı zamanda ekonomiye bakış sorunu açısından da önemli boyutları var. 19. yüzyılda Avrupa Orta Çağ tarihçiliği; kaba ama çok da yanlış olmayan bir genelleme ile diyebiliriz ki; 19. yüzyıl Avrupa Orta Çağ tarihçileri için Orta Çağ öncelikle ekonomik bir konu değil. Orta Çağ ekonomisi ve Orta Çağ ekonomisi içinde, toplumu içinde köylüler neredeyse yok. Dikkat! Monarşi üzerinde, aristokrasi üzerinde, şövalyelik ve şövalyelik töresi üzerinde, saray adetleri üzerinde vesaire. Oradan 20. yüzyıl başlarında Orta Çağ bağlamında da ekonomik ve sosyal tarihin uç vermesine, yayılmasına geliyoruz.

Henri Pirenne, ünlü Belçikalı Orta Çağ tarihçisi, 1933'te Fransızcasını yayımladı, Orta Çağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi, bir dönüm noktası Orta Çağ tarihçiliğinde. Size kitabın içindekilerini göstermek istiyorum. Kitap 8 bölümden oluşuyor. Orta Çağ Avrupa'sının ekonomik ve toplumsal tarihi, 8 bölümden 7'si kentler ve ticaret ve burjuvazinin oluşumu üzerine. 8 büyük bölümden sadece 1 tanesi, 3. Bölüm, şurada gördüğünüz sol tarafta, sadece 3. bölüm Land and Rural Classes "toprak ve kırsal sınıflar" ya da "toprak ve köylü sınıfları". Orta Çağ Avrupa'sı gibi bugün son derece net bir şekilde bir köylü ekonomisi ve toplumu olarak gördüğümüz bir muazzamlığa yaklaşıırken, köylü ekonomisine, tarım ekonomisine 8 büyük bölümden sadece biri ayrılmış, topu topu iki chapitre ayrılmış.

Yani üstelik de o bölümlerin içeriğini okursanız şu ortaya çıkıyor: köylü adeta ekonomik faaliyeti ile Orta Çağ Avrupa tarihinde önemli bir yer tutmuyor. Senyörler tarafından üzerine bindirilen yükümlülüklerin hukuki bakımdan tanımlanması ve köylünün mükellefiyetlerinin uzun uzadıya tarif edilmesi açısından önem taşıyor. Demin ifade etmeye çalıştığım gibi bir vergi ödeyici olarak büyük ölçüde önem taşıyor.

1933, Osmanlı tarihçiliğinde bu dönemde -1937-38 ve 39-40- çok uzun ve çığır açan makaleleriyle Ömer Lütfi Barkan, 37-38 makalesinin başlığını hatırlayalım, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü" konusu ile ilgileniyor. Başlıkta böyle tanımlıyor, çiftçi sınıflar deyip bırakmıyor. Hukuki statüsü özellikle Barkan için önemli, aynı anlayış 39-40'ta zirai ekonominin organizasyon şekilleri makalesinde de devam edecek. Bir fark var bu arada, Avrupa Orta Çağ tarihçiliğinde tam da o yıllarda büyük bir viraj alınmakta: Marc Bloch. Bülent Arı

zannediyorum Marc Bloch'un Halil İncalcık Hoca üzerindeki etkisinden önemle söz etti, çok önemli görüyorum. Marc Bloch, 1929'da Oslo'da Karşılaştırmalı Medeniyetler Enstitüsünde verdiği bir dizi konferansı "Kırsal Fransa'nın Tarihi" başlığı altında 1931'de kitaplaştıracak. Avrupa Orta Çağ tarihçiliğinde ilk defa bu kitapla, köylü doğrudan doğruya ekonomik ve sosyal varlığının spontaneitesi içinde gelip sahnenin merkezine oturuyor. Çünkü doğrudan doğruya görüyorsunuz kitabının içindekileri, toprağa yerleşmenin, toprağın iskâna açılmasının belli başlı aşamaları diye başlıyor; tarım hayatı "agrarian life" diye devam ediyor. Belli başlı tarım işletmesi tiplerini tanımlıyor ve ancak ondan sonra manor örgütlenmesine, manor örgütlenmesi içinde köylülüğün rolüne vesaire gelecek. İlk defa bu kitapla Orta Çağ ekonomik tarihinin esas olarak bir köylü toplumunun ekonomik ve toplumsal tarihi olduğu fikri Orta Çağ tarihçiliğinin merkezine yerleşmiştir denilebilir.

Halil İncalcık 1973: içindekiler, dediğim gibi, birinci dönemi özetliyor. Halil İncalcık'ın birinci dönemini. Dil-Tarih döneminin muhassasıdır. O dönemde yazdığı her şeyin sentezidir diyebiliriz. Üçüncü bölüm ekonomik ve sosyal hayat, bakın birinci büyük bölüm 50 küsur sayfa Osmanlı tarihinin kısa özeti, hülasası. İkinci bölüm "part to the state", devlet. Devlet başlığı altında yedi chapter var, yedi kısım var. Ve sonra üçüncü bölüm ekonomik ve sosyal hayat ve sonuç olarak 45 sayfa kadar. Ekonomik ve sosyal hayat başlığı altında nelerin yer aldığına bakın: Osmanlı imparatorluğu ve uluslararası ticaret, Osmanlı kentleri ve yol şebekesi, kentsel nüfus, loncalar ve tüccar. Henry Pirenne'nin ekonomi diye tanımladığı, ağırlıklı olarak ekonomi diye tanımladığı konuları Halil İncalcık da 1973'te ekonomik ve toplumsal hayat olarak, esas olarak bunları el alıyor. Köylü nerede? 1973 kitabında, köylü nerede? Köylü 13'üncü chapter'ın içinde, taşra idaresi ve tımar sistemi. Kitabın içeriğinde, içindekiler listesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun bir köylü ekonomisi ve toplumu olduğuna dair net bir tanımlama, bir bölüm başlığı vesaire yok, o düzeye çıkmıyor. Yanlış anlaşılmasın muhteşem bir kitap olduğu kanısındayım. Gene benden önce değinildi. Bu kadar iyi organize edilmiş bir kitap, bu kadar her paragrafı, her cümlesi tartılmış ve yerli yerine oturtulmuş, mücevher gibi işlenmiş bir kitap olabilir. Ama aynı zamanda şunu da söylemek lazım; aynen Henry Pirenne-vari bir anlayış çerçevesinde ya da Barkan-vari bir anlayış çerçevesinde bu dönemde henüz Halil İncalcık için köylü Osmanlı ekonomisinin büyük çoğunluğunu, ana sektörünü ve bel kemiğini oluşturmuyor. Taşra idaresi ve tımar sistemi, yani devlet örgütlenmesi içinde bir sülje olarak tasnif ediyorken köylülüğü.

Gelelim, 1994 kitabının ve onun içindeki 400 küsur sayfalık katkısının içeriğine. Burada neredeyse baştan aşağı köylü. Bu sefer şöyle giriyor,

devletin land tenure toprak tasarrufu sistemi, onun kategorileri, miri arazi vesaire o tanımları yapıyor. Fakat aynı zamanda tek tek bölüm başlıklarına dikkatle bakarsanız, köylülük artık taşra idaresi ve tımar sistemi içinde tasnif edilmekten çıkmış, kendi sosyal ve ekonomik varlığına kavuşmuş, ve artık Osmanlı toplumu ve ekonomisi büyük ölçüde bir tarımsal köylü toplumu ve ekonomisi olarak tanımlanıyor. Bunun için de bu çerçeve içinde daha önce yazdığı makalelerle ortaya attığı çift hane sistemi kavramlaştırması da başlı başına bir bölüm başlığı düzeyine yükseltiliyor. Bu 1994 makalesini özel olarak köylü açısından, köylüye nasıl muamele ediliyor-nasıl yaklaşıyor açısından okuyup da daha önceki 1973'teki sentezden 21 yıl sonra gelen bu yeni sentezdeki farkı ve yeniliği görmemek mümkün değil. Söyleyeceklerim bundan ibaret. Şunu anlatmaya çalıştım. Dünya tarihçiliğindeki gelişmelere paralel olarak Halil İnalcık da gelişiyor ve değişiyor. Benden önce de değinildi, Chicago yıllarında -Chicago'ya gitmeden önce de dünya tarihçiliğinin farkında, ama esas olarak Osmanlı tarihi bağlamında farkında- kendisini Osmanlı tarihi dışındaki tarihleri ve tarihçilikleri okumaya o ana kadar hiç yapmadığı şekilde veriyor. Muazzam bir susuzlukla veriyor ve bunu bibliyografyasında görmek mümkün. Chayanov, Le Merl, Marc Bloch, Max Weber, Karl Marx vesaire bibliyografyasına o dönemde giriyor ve hakikaten okuyor ve yeni bir kavramlaştırmaya varıyor, yeni bir evrenselleşmeye varıyor. Ölenlerin ardından konuşmak çok tuhaf bir şey. Çok paradoksal bir şey. En çok onların duymasını istiyorsunuz, hâlbuki bir tek onlar duymıyor. Teşekkür ederim.